

Genre of Utopia in Persian Novel: Characteristics and the Grounds of Origin

Solaiman Hashembaigi | Alireza Asadi | Mohammad Taghi Jahani

۱. Ph.D. Candidate, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ilam University, Ilam, Iran. Email: S.hashembaigi@gmail.com
۲. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ilam University, Ilam, Iran. Email: a.asadi@ilam.ac.ir
۳. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ilam University, Ilam, Iran. Email: m.jahani@ilam.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received ۲۴ July ۲۰۲۴

Received in revised form ۱۶

December ۲۰۲۴

Accepted ۱۴ January ۲۰۲۵

Published online ۱۲ February

۲۰۲۵

Keywords:

utopia, genre, Persian novel, constitutionalism

ABSTRACT

The utopian ideology seeks to create a flawless society, and "utopian literature" or "idealistic literature" refers to a philosophical or political fictional work that presents an imaginary and idealized depiction of the tangible world. Utopian literature emerges from historical turning points, and Iranian utopia is also a result of the social events of the Constitutional era and the awakening of Iranian society. So far, no comprehensive research has been conducted on the typology and historical examination of the utopian genre or the introduction of significant works in this literary category; therefore, studying this subject appears necessary. This research is fundamental in its objective and descriptive-analytical in its methodology. Data collection has been carried out using library sources, and in analyzing the subject, an effort has been made to avoid conflating utopia as a philosophical concept with utopia as a literary genre. The main issue examined in this study is the origins of the utopian genre and its characteristics in Persian novels. The findings indicate that the utopian attributes and values in Iranian novels are largely consistent with their Western counterparts. Furthermore, the emergence of utopia in Persian novels, in addition to being influenced by the historical events of the Constitutional era and the awakening movement, has been shaped by translated and original literary works of that period as well as the pivotal role of Abdolhossein Sanatizadeh Kermani in the creation of various forms of utopia.

Cite this article: Hashembaigi, S.; Asadi, A. & Jahani, M. T. (۲۰۲۵). Genre of utopia in Persian novel: characteristics and the grounds of origin. *Persian Language and Literature*, ۷۷ (۲۵۰), ۱۸۷-۲۰۲. <http://doi.org/10.۲۲۰۳۴/perlit.۲۰۲۴.۵۷۶۷۲.۳۵۳۷>

© The Author(s).

Publisher: University of Tabriz.

DOI: <http://doi.org/10.۲۲۰۳۴/perlit.۲۰۲۴.۵۷۶۷۲.۳۵۳۷>

ژانر اتوپیا در رمان فارسی: ویژگی‌ها و زمینه‌های پیدایش

سلیمان هاشم‌بیگی^۱ | علیرضا اسدی^۲ | محمدتقی جهانی^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران. رایانامه: S.hashembaigi@gmail.com
۲. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران. رایانامه: a.asadi@ilam.ac.ir
۳. استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران. رایانامه: m.jahani@ilam.ac.ir

چکیده	اطلاعات مقاله
اندیشه اتوپیا در صدد خلق جامعه‌ای بی‌عیب و نقص است. «ادبیات اتوپیا» یا «آرمانشهری» به اثر داستانی فلسفی یا سیاسی گفته می‌شود که تصویری خیالی و آرمانی از دنیای محسوس ارائه می‌دهد. ادبیات اتوپیا برآمده از نقطه عطف‌های تاریخی است، و اتوپیا ایرانی نیز برآیند اتفاقات اجتماعی عصر مشروطه و بیداری جامعه ایرانی است. تاکنون درباره گونه‌شناسی و بررسی تاریخی ژانر اتوپیا و معرفی آثار مهم در این نوع ادبی، پژوهشی منسجم انجام نگرفته است. بنابراین بررسی این موضوع ضروری می‌نماید. این پژوهش از نظر هدف، بنیادی و به لحاظ روش، توصیفی و تحلیلی است. در گردآوری داده‌های آن از اسناد کتابخانه‌ای استفاده شده است و در تحلیل موضوع، سعی بر این بوده است که بین اتوپیا به عنوان یک اندیشه فلسفی و یک ژانر ادبی، خلط مبحث صورت نگیرد. مسأله اصلی این پژوهش زمینه‌های پیدایش ژانر اتوپیا و شاخصه‌های آن در رمان فارسی است. نتایج تحقیق نشان می‌دهند که شاخصه‌ها و ارزش‌های اتوپیا در رمان‌های ایرانی با نمونه‌های غربی، هماهنگی زیادی دارند و ظهور اتوپیا در رمان فارسی علاوه بر اینکه تحت تأثیر اتفاقات تاریخی عصر مشروطه و بیداری بوده است، از آثار ادبی ترجمه شده و تألیفی آن عصر و نیز نقش کلیدی عبدالحسین صنعتی‌زاده کرمانی در خلق انواع اتوپیا تأثیر پذیرفته است.	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۰۳</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۹/۲۶</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۵</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۱/۲۳</p> <p>کلیدواژه‌ها: اتوپیا، ژانر، آرمانشهر، رمان فارسی، مشروطه.</p>

استناد: هاشم‌بیگی، سلیمان؛ اسدی، علیرضا و جهانی، محمدتقی. (۱۴۰۳). ژانر اتوپیا در رمان فارسی: ویژگی‌ها و زمینه‌های پیدایش، *زبان و ادب فارسی*، ۷۷ (۲۵۰)، ۲۰۲-۱۸۷

<http://doi.org/10.22034/perlit.1022034>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

۱. مقدمه

ژانرها یا انواع ادبی گوناگونی در تاریخ ادبیات، به تدریج برآمده و پس از مدتی کوتاه یا بلند افول کرده‌اند؛ و اتوپیا نیز یکی از همین انواع ادبی است. «اتوپیا» از واژه یونانی (topos) به معنی «مکان» و پیشوند منفی‌ساز (ou) ساخته شده‌است و معنی تحت اللفظی آن «لامکان» است اما در اصطلاح، به روایت خیالی شهر، کشور یا سرزمینی اطلاق می‌شود که در آن همه چیز بر اساس نظم و قاعده ساخته شده‌است؛ روایت سرزمینی رؤیایی است که در آن بشر به چیزی شبیه بهشت دست یافته‌است.

اتوپیا^۱ در مفهوم فلسفی، وضعیتی آرمانی است که در آن، بشر به تمام آرزوها و خواسته‌هایش دست می‌یابد. در نظر فارابی «اتوپیا به تن کامل سالم می‌ماند که همه اندام‌های آن برای تکمیل زیست جانور و پایدارمانیش با هم همکاری می‌کنند» (جمشیدنژاد اول، ۱۳۸۸: ۱۴۵). ادبیات اتوپیایی^۲ نوعی از ادبیات است که ارزش‌ها و تمایلات یک جامعه را که همان جامعه عصر نویسنده است، به تصویر می‌کشد (سارجنت، ۱۳۹۹: ۱۸). بنابراین، اتوپیا چیزی جز تصویر جامعه‌ای محدود نیست، جامعه‌ای که در آن بشر به همه رؤیاهایش دست می‌یابد در حالیکه بیرون از آن جامعه فقر و فساد و تباهی حاکم است.

اگر اتوپیا را یک انگاره یا مفهوم بنامیم، در تمدن و اندیشه بشر پیشینه تاریخی دور و درازی دارد اما پیدایش اتوپیا به عنوان ژانر ادبی^۳ به ابتدای قرن شانزدهم و انتشار کتاب *اتوپیا* (۱۵۱۶م) اثر تامس مور بازمی‌گردد و اولین بار این تامس مور بود که واژه «اتوپیا» را برای کتاب تخیلی خودش به کار برد (cuddone, ۱۹۹۱: ۷۳) اما از آن به بعد، این واژه جدا از عنوان کتاب تامس مور، اسمی عام برای همه آثاری شده‌است که در چارچوب این نوع ادبی قرار می‌گیرند.

همه آثار ادبی اتوپیایی از نظر ساختار (= خیالی بودن) و هدف (= تأمین سعادت بشر)، در ژانر واحدی قرار می‌گیرند اما این نوع آثار جدا از ساختار مشترکشان، تفاوت‌هایی هم با یکدیگر دارند. در یک تقسیم بندی کلی، آثار اتوپیایی به گذشته‌محور و آینده‌محور تقسیم می‌شوند اما بر اساس هدف غایی، به انواعی مثل اتوپیای بی‌مرگی، اتوپیای صلح جهانی، اتوپیای فراوانی، اتوپیای نژاد برتر و ... قابل طبقه‌بندی هستند.

برای شناخت و طبقه‌بندی متون ادب فارسی و نیز درک تحول و تطور آنها به مطالعات ژانری گسترده‌ای نیاز است که علی‌رغم وجود پژوهش‌هایی در دهه‌های اخیر، هنوز تا کمال مطلوب فاصله زیادی داریم.

در زبان فارسی، به جای عبارت «اتوپیا» از عبارات دیگری مانند «ناکجاآباد»، «آرمانشهر»، «مدینه فاضله»، «شهر نیکان»، «هیچستان»، و «خوبستان» هم استفاده می‌شود. نیاز به توضیح است که هیچ یک از این عبارات لزوماً دربردارنده تمام مفهوم واژه اتوپیا نیست و اتوپیا چه در مفهوم فلسفی آن و چه به عنوان یک ژانر ادبی، مفهومی گسترده‌تر را در خود نهفته دارد و اصطلاحات یاد شده، هر یک اندیشه اتوپیایی را در ساحتی خاص از تاریخ، فرهنگ و تمدن ایرانی نمایندگی می‌کنند؛ به عنوان مثال، از دید اسلام مدینه فاضله به آرمان جامعه مطلوب مربوط است، و در حکمت اشراق سهروردی، ناکجاآباد، همان جامعه مطلوب است.

واژه آرمانشهر توسط داریوش آشوری و مرحوم نادر افشار به عنوان معادل اتوپیا در زبان فارسی برگزیده شده‌است (اصیل، ۱۳۹۳: ۲۱) و چون در آثار اتوپیایی، وسعت سرزمینی و جمعیت جوامع و مکان‌های اتوپیایی، از هم متفاوتند و لزوماً شهر یا کشور را شامل نمی‌شوند و اتوپیا گاه در مساحت یک کلبه و گاه یک روستا رخ می‌نماید، لذا اطلاق آرمانشهر به عنوان معادل اتوپیا، نارسا است؛ بنابراین، در این نوشته از همان عنوان اصلی و غربی آن، یعنی اتوپیا استفاده می‌شود.

^۱ utopia^۲ utopian literature^۳ genre literary

ژانر اتوپیا گرچه در برهه خاصی از تاریخ ایران رونق گرفت اما بعد از آن تا امروز مورد بی‌توجهی واقع شده است، هنوز آثار فارسی در ژانر اتوپیا مورد نقد و بررسی قرار نگرفته‌اند و حتی بسیاری از آثار اتوپیایی فارسی تا سال ۱۳۹۵ بازنشر نشده بودند. وجود مشکلاتی از این دست، پژوهش در این موضوع را دشوار کرده است. بی‌شک دلایل این بی‌توجهی به آثار اتوپیایی متنوع است اما دلیلی که به پژوهش ما مربوط است، مسأله نبود یا کمبود تحقیقات در زمینه ژانرهای مختلف و نگاه کلی براساس محتوا یا قالب، به آثار گوناگون ادبی است. این پژوهش که بخشی از یک رساله دکتری با عنوان «بررسی ژانر اتوپیا در رمان‌های فارسی» است، در تلاش است تا با معرفی رمان‌های اتوپیایی در ادبیات معاصر فارسی و تبیین ویژگی‌های مشترک آن‌ها و زمینه‌های کلی پیدایش این آثار، بخشی از نقایص مربوط به فقدان مطالعات نظری در مورد اتوپیا را رفع کند.

۲. پیشینه تحقیق

متأسفانه در ادبیات فارسی، پژوهش‌ها در زمینه ژانر اتوپیا پیشینه و مایه قابل توجهی ندارند و تاکنون هیچ پژوهشی به‌طور مستقل به این موضوع پرداخته است. در معدود تحقیقات موجود نیز، اتوپیا بیشتر به‌عنوان مفهومی فلسفی یا اجتماعی بررسی شده است. یکی از این پژوهش‌ها، کتاب *آرمان‌شهر در اندیشه ایرانی* نوشته حجت‌الله اصیل است که مقدمه‌ای کلی بر اندیشه آرمان‌شهری در تاریخ ایران ارائه می‌دهد. افزون بر این، چند مقاله که تا حدودی با موضوع پژوهش حاضر مرتبط‌اند و می‌توان از آن‌ها به‌عنوان پیشینه تحقیق یاد کرد، عبارت‌اند از:

- مقاله «درآمدی بر سیر داستان‌های آرمان‌شهری» از مهرداد تویسرکانی که به توصیف و طبقه‌بندی آرمان‌شهرهای غربی پرداخته است. در این مقاله، طبقه‌بندی آرمان‌شهرها بر اساس نظریه آینده‌شناسانه موج سوم آلون تافلر انجام شده و تویسرکانی هر یک از اتوپیا‌های معروف غربی را به یکی از سه موج مطرح‌شده در نظریه تافلر مرتبط کرده و در بستر همان موج تمدنی تحلیل کرده است.
- مقاله «اندیشه دور و دراز: پیشگام روایت پیش‌گویانه علمی در ایران» از حمیدرضا توکلی که رساله *اندیشه دور و دراز* نوشته محمدعلی فروغی را بررسی کرده است. وی با نگاهی کلی به ساختار این رساله، آن را به‌عنوان یک نوع ادبی تحلیل کرده و پیش‌گویی علمی را گونه‌ای مستقل از ادبیات اتوپیایی دانسته است. توکلی در این مقاله تلاش کرده تا جایگاه و اهمیت این اثر را در ادبیات معاصر نشان دهد.
- مقاله «ادبیات پلیدشهری و داستان معاصر فارسی» نوشته فرزاد قائمی که به ژانر دیستوپیا (متضاد اتوپیا) در ادبیات داستانی معاصر فارسی می‌پردازد. از آنجا که ادبیات دیستوپیایی در تقابل با ادبیات اتوپیایی قرار دارد، نویسنده در این مقاله این دو ژانر را مقایسه کرده و به‌طور مختصر به اتوپیا نیز پرداخته اس

۳. بحث

از منظر جامعه‌شناسی ادبیات، اثری اتوپیایی است که با هدف انتقاد از وضع موجود، یا برای فرار از آن و یافتن تسلائی، خلق می‌شود. به گفته حجت‌الله اصیل (۱۳۹۳): «آرمان‌شهر برابر نهاد اوضاع نابهنجار کنونی و سنجه‌ای برای ارزیابی جامعه‌های ناساز و نامطلوب» (۱۹) است. بر این اساس، آثار اتوپیایی از طریق این سنجه، افق دید مردمان را گسترش داده و بدیلی—هرچند خیالی—برای جامعه نامطلوب ارائه می‌کنند، که این بدیل، غایت مطلوب بشر است.

ظرف بیان مفهوم اتوپیا، روایت داستانی است. با توجه به گفته میرعبدینی (۱۳۹۲) درباره ویژگی‌های خاص رمان از نظر شخصیت‌پردازی، تجربه‌گرایی، تساهل و انعطاف‌پذیری (۶۰۱)، اتوپیا‌های معروفی چون *مجمع دیوانگان*، *رستم در قرن بیست و دوم* و

چشمه آب حیات در قالب رمان به نگارش درآمده‌اند. این نوع ادبی، جدا از پیشینه آرمان‌گرایانه آن به‌عنوان یک مفهوم فلسفی، عمدتاً در قالب رمان به خوانندگان عرضه شده است.

در مطالعات ژانری، اتوپیا روایتی خیالی از جامعه یا سرزمینی ناشناخته است که در مکانی دور از دسترس بیگانگان قرار دارد. از آنجاکه این جامعه خیالی از هر نظر واجد کمال مطلوب است، ایستا بوده و جایی برای پیشرفت ندارد. در این تعریف، برای اتوپیا چند ویژگی مهم مانند روایت، خیال، سرزمین ناشناخته، کمال مطلوب و ایستایی در نظر گرفته شده است که همگی شاخصه‌هایی از یک اثر اتوپایی به شمار می‌روند.

این ویژگی‌های خاص داستان آرمان‌شهری در زبان‌های مختلف مشترک‌اند و تنها در جزئیات محدودی با یکدیگر تفاوت دارند. به‌بیانی‌دیگر، متون اتوپایی، باوجود تعلق به زبان‌ها و فرهنگ‌های گوناگون، دارای ویژگی‌های مشترک فراوانی‌اند. باین‌حال، بسترهای تاریخی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی، رنگ و بوی خاصی به آثار اتوپایی ملل مختلف می‌بخشند. چنان‌که در ادبیات فارسی نیز آثار اتوپایی متأثر از بافت فرهنگی خود هستند و نیازهای تاریخی ملت ایران را بازتاب می‌دهند.

اتوپای فارسی نیز هم از شرایط خاص عصر اتوپیانگاری تأثیر پذیرفته و هم از آثار پیشین خود متأثر است؛ چنان‌که زرقانی و قربان‌صباغ معتقدند: «رمان تاریخی از دل سیستم‌های ژانری مختلفی همچون سفرنامه‌نویسی، رمانس و تاریخ سر برآورد» (۱۳۹۵: ۳۵۲). باین‌وجود، نباید تصور کرد که ظهور یک ژانر لزوماً و به‌طور کامل تحت تأثیر آثار پیشین خود است، چراکه شرایط و عوامل گوناگونی در پیدایش یک ژانر نقش دارند.

در شکل‌گیری یک نوع ادبی، جدای از تأثیرات اجتماعی، تاریخی و ادبی، نباید از نقش موارد استثنا غافل شد. منظور از موارد استثنا، آثاری منفرد و خاص همچون رمان مجمع دیوانگان و رساله اندیشه دور و دراز است که در دوره‌ای مشخص و برخلاف سنت ادبی و روح حاکم بر ادبیات آن دوره خلق شده‌اند. این آثار خاص، در ادبیات هر زبانی دیده می‌شوند و نماینده تحول ژانرها در عصر خود به شمار می‌روند.

با توجه به آنچه گفته شد، یک ژانر می‌تواند متأثر از جامعه عصر نویسنده، تحت تأثیر آثار ادبی دیگر، یا نتیجه تخیلی یگانه در ذهن آفریننده آن اثر باشد. بنابراین، در بررسی هر نوع ادبی، لازم است عوامل گوناگون را مدنظر قرار دهیم و «متغیرها و سازه‌های درون‌متنی (واقعیت‌گفتمانی) و برون‌متنی (واقعیت تاریخی)» (همان: ۲۹۱) را مطالعه کنیم تا بتوانیم تحلیلی درست از پیدایش آن نوع ادبی ارائه دهیم. بر این اساس، بحث را در سه مقوله آثار اتوپایی در ادبیات فارسی، شاخصه‌های آثار اتوپایی و زمینه‌های پیدایش اتوپیا دنبال خواهیم کرد.

۴. آثار اتوپایی در ادبیات فارسی

پیش از این ذکر شد که ریشه تفکر اتوپایی به قدیمی‌ترین اعصار و سنت‌ها برمی‌گردد اما سابقه تبیین آن به عنوان یک اندیشه فلسفی، به کتاب جمهور افلاطون می‌رسد. افلاطون در این رساله به توصیف ویژگی‌های آرمانشهر می‌پردازد. در نظر او آرمانشهر فضایی دارد که سایر جوامع آن فضائل را ندارند، مثلاً خرد بر آن حاکم می‌باشد و یک فیلسوف‌شاه فرمانروای آن است (افلاطون، ۱۳۹۲: ۱۹۰).

جدا از پیشینه فلسفی اتوپیانسیسم، با انتشار کتاب تامس مور این ژانر در ادبیات غرب شکل گرفت و سرمشق خلق آثاری برجسته مانند: «شهر خورشید» (۱۶۰۲) از توماسو کامپانلا، «آتلانتیس نو» (۱۶۲۷) از فرانسیس بیکن و «نژاد آینده» (۱۸۷۱) از بال ورلیتون در ژانر مورد نظر شد و به‌این صورت، این نوع ادبی در جهان گسترش یافت.

اتوپیانگاری به عنوان گونه‌ای ادبی، نزدیک پنج قرن پس از انتشار کتاب *تامس مور* در ادبیات داستانی فارسی نمود پیدا کرد اما چنانکه گفته شد، اندیشه اتوپیایی در مفهوم فلسفی آن، قدمتی دیرین در ایران دارد و به عهد اساطیر باستانی برمی‌گردد. در متن‌های اساطیری از جوامع و شهرهایی بهشت‌آیین چون *ورجمکرد* و *کنگ‌دژ* یاد می‌شود که بهشت‌های این جهانی‌اند و ساخت هریک از آن شهرها به انسانی آرمانی برمی‌گردد، از آن جمله *ورجمکرد* است که بنای آن به جمشید منسوب است و این شهر الگوی بسیاری از بهشت‌های ایرانی شده‌است.

در *شاهنامه* در شرح بنا شدن کنگ‌دژ آمده‌است که وقتی سیاوش به جایی خوش آب‌وهوا رسید گفت: باید در اینجا بهشتی با کاخ‌های بسیار بسازم. او با تلاش بسیار و با وجود مخالفت پیشگویان، شهر آرمانی مورد نظر خود را ساخت و کنگ‌دژ پس از ساخته شدن توسط سیاوش، آنقدر زیبا به نظر می‌آمد که آن شهر را برتر از تمام شهرهای جهان می‌دانستند (فردوسی، ۱۳۸۶، ۲: ۳۰۷). علاوه بر *شاهنامه* فردوسی، در متون ادبی دیگری نیز از شهرهای آرمانی یاد می‌شود؛ در *اقبال‌نامه* نظامی و در *خرندنامه اسکندری* از جامی، اندیشه اتوپیایی در قالب داستان اسکندر و آب حیات جلوه‌گر است.

هرچند به گفته آربن‌پور طلیعه اتوپیانگاری به کتب *زین‌العابدین* مراغه‌ای و *طالبوف* برمی‌گردد (آربن‌پور، ۱۳۸۷: ۲۷۴)، با این حال چون اولین رمان اتوپیایی به معنی مصطلح آن در سال ۱۳۰۳ و آخرین رمان اتوپیایی در سال ۱۳۳۲ به نگارش درآمده‌است، می‌توانیم این عصر را «عصر اتوپیانگاری» بنامیم.

عبدالحسین صنعتی‌زاده کرمانی، پرکارترین و پیشروترین نویسنده در ارتباط با ژانر مورد بحث است. او با نوشتن آثاری چون *مجمع دیوانگان* (۱۳۰۳)، *رستم در قرن بیست و دوم* (۱۳۱۳)، *عالم ابدی* (۱۳۱۷) و *فرشته صلح یا فتنانه اصفهانی* (۱۳۳۱)، بیشترین نقش را در پیدایش و توسعه ژانر اتوپیا داشته‌است و اتوپیا اندیشی در همه آثار صنعتی‌زاده کرمانی، حتی در آثار تاریخی او، دیده می‌شود. چنانکه پیش از این ذکر شد، در پیدایش و خلق آثاری از این نوع، صنعتی‌زاده کرمانی تنها نیست و کسانی قبل از او، این اندیشه و طرح را در آثار خویش آورده‌اند و کسانی نیز بعد از او، آثاری در این ژانر خلق کرده‌اند. در این زمینه، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: *سیاحتنامه ابراهیم بیگ* (۱۳۲۱ ه.ق) از حاج *زین‌العابدین مراغه‌ای*، *مسالك المحسنين* (۱۳۲۳ ه.ق) از *عبدالرحیم طالبوف تبریزی*، *اندیشه دور و دراز* (۱۳۰۶) از *محمدعلی فروغی*، *افسانه طی زمان* (۱۳۰۷) از *شیخ موسی نثری* *کبودرآهنگی*، *قصه آب زندگانی* (۱۳۴۴) از *صادق هدایت*، *چشمه آب حیات* (۱۳۳۲) از *حمزه سردادور*.

لازم به ذکر است که آثاری همچون *سیاحتنامه ابراهیم بیگ*، *مسالك المحسنين* و *اندیشه دور و دراز*، بسیاری از ویژگی‌های لازم آثار اتوپیایی را دارند و از نظر ژانری از اهمیت زیادی برخوردارند اما نمونه‌های برجسته این نوع ادبی به‌شمار نمی‌روند و برای آشنایی با رمان اتوپیایی در ادب فارسی، باید به آثار *صنعتی‌زاده کرمانی* و *حمزه سردادور* رجوع کرد. در ادامه بعضی از مهم‌ترین شاخصه‌های این آثار را بیان می‌کنیم.

۵. ویژگی‌ها و شاخصه‌های سازنده آثار اتوپیایی

در آثار اتوپیایی غربی، به‌ویژه *اتوپیای تامس مور* و نیز آثار اتوپیایی فارسی، از سرزمینی دور یا ناشناخته سخن به میان می‌آید. اتوپیا، شهر، سرزمین، جزیره، کشور یا هر جامعه‌ای است که دسترسی به آن برای مردمان بیگانه غیرممکن است و این جوامع یا سرزمین‌ها با حصار طبیعی یا دست‌ساخت احاطه شده‌اند. در این جامعه، تمام امور زندگی مردمان بر پایه نظم، علم و تکنولوژی، برابری، زندگی اشتراکی و کار وضع شده است و در شهر یا کشور اتوپیایی، کسی بیکار نیست و مردمان از هر نظر توانا، سالم و خیرخواه یکدیگر هستند. «مساوات، موازات، یگانگی، یک‌رنگی، راستی و درستی سرمایه سعادتمندی عمومی ساکنین این شهر است» (صنعتی‌زاده، ۱۳۹۶، ۵: ۲۵).

از دیگر ویژگی‌های اساسی اتوپیاها، نقد زمان است. اتوپیا نقد زمان حال و تحسین آینده و امید به آن است و گاهی نیز یادآوری نوستالژیک و رؤیای گذشته طلبی یا همان عصر زرین محسوب می‌شود.

برای آشنایی بیشتر با آثار اتوپیایی، بعضی از ویژگی‌های مشترک جوامع آرمان‌شهری را ذکر می‌کنیم و سپس برخی از مهم‌ترین این ویژگی‌ها را مورد بحث قرار می‌دهیم. این ویژگی‌ها عبارت‌اند از: کمال‌گرایی، عدالت‌خواهی، برابری، قانون‌مداری، مالکیت عمومی، امنیت پایدار، پیش‌بینی‌پذیری، آینده‌نگاری، عمل‌گرایی، تمامیت‌خواهی، انسان‌محوری، مادی بودن، همسانی، نظم و هماهنگی، وسعت و جمعیت کم، زندگی اشتراکی، توجه به عامه، وجود تیپ‌های آرمانی، ایستایی، بی‌مکانی، رفاه و بی‌نیازی، نبود آزادی فردی، ستایش اخلاق، بالرش بودن کار، تخیل علمی، شادی و سلامتی، آموزش دقیق، بی‌نیازی، عمر طولانی، اندیشه دفاعی، انزوای سرزمینی، معنویت، زیبایی و نبود مجازات اعدام.

با توجه به آنچه گفته شد، برخی از ویژگی‌ها و عناصر اصلی و مشترک اتوپیاها در ادامه بررسی می‌شود:

- **وسعت و جمعیت کم:** اتوپیا اغلب شهری یا کشوری کوچک با جمعیت و مساحت محدود است تا کنترل آن آسان باشد؛ مثلاً، *اتوپیای تامس مور* در جزیره‌ای کوچک واقع شده است و *اتوپیای رستم* در قرن بیست و دوم شهر زنگینا است که اتوپیایی کوچک و محصور در گوشه‌ای از کویر سیستان به شمار می‌آید. در *مسالک‌المحسنین*، جامعه اتوپیایی وسعتی بیش از یک روستای کوچک ندارد و جمعیت آن بسیار کم است.

- **انزوای سرزمینی:** جامعه روایت‌شده در آثار اتوپیایی باید حد و مرز محکمی داشته باشد تا از حضور و هجوم بیگانگان با فرهنگ‌ها و نژادهای مختلف و نیز افراد تربیت‌نیافته و دشمنان در امان باشد و بتواند در برابر حوادث و اتفاقات مختلف نیز خود را حفظ کند. براساس نظر روویون (۱۳۸۵)، لزوم این انزوای سرزمینی «غلبه کامل بر سرنوشت و نیز اتفاق و تصادف است» (۲۶)، چنان که بسیاری از اتوپیاها در جزیره‌ای ناشناخته یا جایی رازآلود به تصویر درآمده‌اند.

در *اتوپیای مور*، به عهد و پیمان بین کشورها اعتمادی نیست و لازم است این سرزمین از تمام سرزمین‌های مجاور جدا باشد تا خللی به آن وارد نشود. ساکنان آن آرمان‌شهر معتقدند: «در دنیایی که از جهان ما دور است و مسائل اجتماعی و اخلاقی آنان با ما در تضاد است... هیچ عهدنامه‌ای نیست که راهی برای گریز از آن نیابد» (مور، ۱۳۹۳: ۱۰۶).

در *چشمه آب حیات*، جامعه اتوپیایی در کویر لوت و درعین‌حال جدا از آن کویر ساخته شده است و برای انزوای بیشتر، دیوارهایی بلند آن را احاطه کرده است. شن‌ها به قدرت علم در اختیار حاکم است تا هر وقت بخواهد، دیواری از شن تا اوج آسمان برپا کند، به طوری که هوایما نتواند از فراز آن عبور کند.

- **ایستایی:** در ادبیات اتوپیایی، ایستایی با هدف و غایت تاریخ مرتبط است و «اگر به پیروی از برخی تاریخ‌گرایان برای تاریخ هدف و غایتی قائل شویم و فرجام آن را کمال جامعه انسانی و رستگاری جامعه بدانیم، آرمان‌شهر نقطه پایان پویش تاریخ است... و حرکت از کمال به کمال از دیدگاه منطق ناشدنی است» (اصیل، ۱۳۹۳: ۳۳-۳۴). این ویژگی ایستایی در اتوپیاها ایرانی کم‌رنگ‌تر است؛ به‌عنوان نمونه، در مجمع *دیوانگان*، برگزاری کنفرانس نشان از تلاش برای بهتر شدن دارد و در *چشمه آب حیات*، حاکم شهر آرمانی برنامه‌های زیادی برای تغییر شهر نورستان و کل جهان دارد. مولا، حاکم نورستان، ابراز امیدواری می‌کند که «روزی برسد که نه تنها مردم ایران بلکه تمام ملل مسلمان مانند شما مردم نورستان از زندگی سعادت‌مند بهره‌مند بشوند» (سردادور، ۱۳۳۲: ۱۶۹).

- **برابری:** یکی از مشکلات اصلی جوامع بشری نابرابری است. در اتوپییای دینی، این آرمان دیرینه مردم رنج‌دیده به صورت عدالت‌خواهی بروز می‌کند اما در اتوپییای سوسیالیستی در قالب زندگی اشتراکی دیده‌می‌شود. سارجنت (۱۳۹۹) دربارهٔ برابری در اتوپیا می‌گوید: در اتوپیا به‌خاطر کار همگانی و زندگی اشتراکی و ساده‌زیستی مردم، هیچکس بیش از اندازه ثروتمند یا فقیر نیست (۳۱). در اتوپییای نورستان، راز نیک‌بختی جامعهٔ بشری تقسیم عادلانهٔ ثروت است، و کسی در پی جمع مال و دارایی نیست چون ثروت متعلق به همهٔ افراد است و همه باید از آن بهرهٔ برابر ببرند و نباید در نزد افراد خاصی معطل بماند.
- **علمی بودن:** تخیل مبتنی بر علم، شالودهٔ رمان اتوپیایی است و طرح و ساخت اتوپیاها و برقراری نظم و عدالت، با تکیه بر قدرت علم و تکنولوژی به‌دست می‌آید، تا از این طریق بتوان با طبیعت کنار آمد و یا آن را به خدمت درآورد. تأکید ویژهٔ اتوپیاها بر آموزش درست و نیز تحقیقات علمی، نشان از علمی‌بودن ساخت اتوپیاست. در اتوپیاها غربی و ایرانی، تمام امور زندگی بشر برپایهٔ علم روز است و انسان با این علم بر طبیعت چیره شده‌است، علم و دانشی که در زمان نویسندهٔ داستان وجود نداشته‌است و در خیال خالق اثر، برای آینده تصور شده‌است. در اتوپیای رستم در قرن بیست و دوم سیستم شهری، تأسیسات ساختمان‌ها، حمل‌ونقل و سایر امور روزمرهٔ مردمان شهر زنگینا برپایهٔ علم و تکنولوژی بسی فراتر از زمان نویسنده است و یا در رمان *عالم ابدی* برای جلوگیری از پیری و مرگ، تحقیقاتی را شروع می‌کنند که تمام کشفیات و اختراعات بشر در مقابل آن تحقیقات، قدر و قیمتی ندارد (صنعتی‌زاده، ۳، ۱۳۹۵: ۱۱).
- **سازگاری و مسالمت با طبیعت:** در موضوع ارتباط انسان با طبیعت دو رویکرد در متون آرمانشهری دیده‌می‌شود: رویکرد سازگاری و مسالمت با طبیعت که خاص آرمانشهرهای کهن یا گذشته‌محور است؛ مثل آرمانشهر مطروحه در اسطورهٔ گیل‌گمش و اسطوره‌های عصر زرین که در آن‌ها انسان‌ها با طبیعت و موجودات زنده در صلح و آرامش به سر می‌برند (انوشه، ۱۳۸۱، ۲: ۳۲). رویکرد تسلط بر طبیعت که خاص اتوپیاها آینده‌محور است و در این آثار سازگاری با طبیعت جای خود را به تسلط علمی و تکنولوژیکی انسان بر طبیعت می‌دهد تا انسان به رفاه و آسایش ابدی دست پیدا کند. در مجمع *دیوانگان* دربارهٔ ارتباط انسان و طبیعت و بهره‌بردن انسان از آن آمده‌است:

در موقع لزوم به ماشین‌های عظیم‌الجثهٔ باران که در ساحل اقیانوس نصب شده حکم به نزول باران شده، کشت و زراعت و گلستان و بوستان را آبیاری می‌کند. عنان اختیار فصول در دست و اقتدار انسان است (صنعتی‌زاده، ۵، ۱۳۹۶: ۲۵).
- **انسان‌های تربیت‌یافته:** در اتوپیاها صنعتی‌زادهٔ کرمانی تعلیم و تربیت اهمیت بسیار زیادی دارد؛ به عنوان نمونه، در *رمان رستم در قرن بیست و دوم*، چون رستم و زنگینانو - که ملازم رستم است - از تربیت متناسب با اتوپیای زنگینانو برخوردار نیستند، محدودیت‌های زیادی برای زندگی آنان در آن اتوپیا در نظر گرفته‌می‌شود. در اتوپیاها گذشته‌محور نیز همهٔ مردم تربیت‌یافته هستند و «مردم آرمانشهر کهن پارسایند و دیندار، دروغ نمی‌گویند و غیبت نمی‌کنند، بداندیش و بدخواه نیستند و در یاری رساندن به دیگران چون و چرا نمی‌کنند» (اصیل، ۱۳۹۳: ۵۵).
- **زمان در آثار اتوپیایی:** اتوپیا روایت زمان حال نیست بلکه انتقادی است به عصر نویسنده و پناه بردن به گذشتهٔ آرمانی یا آیندهٔ اتوپیایی.

اتوپیاها عمدتاً طرحی برای آینده هستند؛ مثل اتوپیای مجمع دیوانگان که دو هزار سال آینده زندگی بشر را روایت می‌کند اما گاه اتوپیا نگاهی نوستالژیک به عصر اسطوره‌های کهن دارد. این همان اتوپیایی است که پیش از این به‌عنوان اتوپیای گذشته‌محور از آن یاد کردیم. در طرح‌های اتوپیایی دینی، هم زمان گذشته و هم زمان آینده نقش دارد؛ هم گذشته طلایی روایت می‌شود و هم بشارت آینده‌ای داده می‌شود که در آن، آینده با کمک منجی بشریت، از دل خرابه‌ها بهشتی سر برمی‌آورد.

در رمان رستم در قرن بیست و دوم، رستم، زنگیانو، رخس و نیز قارون از طریق دستگاه زنده کردن مردگان، دوباره زنده می‌شوند و به دنیای علمی و منظم در ۱۲ خرداد ۲۱۵۳ سفر می‌کنند. در این داستان، زمان گذشته به آینده فرستاده می‌شود؛ به این معنا که رستم و قارون، که متعلق به دنیای گذشته‌اند، در تخیل نویسنده داستان، در شهری در آینده و در سال ۲۱۵۳ شمسی به تصویر درآمده‌اند.

• **انضباط‌طلبی و قانون‌گرایی:** در آثار اتوپیایی، جامعه خیالی، منظم و هماهنگ است؛ مثلاً در مجمع دیوانگان، خانه‌ها همگی بلورین و یک‌شکل ساخته شده‌اند و تنها در شماره پلاک با هم تفاوت دارند. تمامی افراد جامعه متحدالشکل هستند (صنعتی‌زاده، ۱۳۹۶: ۲۵) و این هماهنگی بیشترین اهمیت را در اتوپیاها دارد:

هر کار و رفتاری طبق قانون یا سنت باید هماهنگ و همانند با همه شهروندان صورت گیرد. از امور سیاسی و دادوستد و ازدواج و آموزش تا خوردن و آشامیدن، همه با نظارت دولت یا جامعه و براساس ضوابط و هنجارهای یکسان و تغییرناپذیر تعیین می‌شود (اصیل، ۱۳۹۳: ۳۶).

گاهی این هماهنگی آن‌قدر شدید می‌شود که زمینه خلق دیستوپیهایی مثل دنیای قشنگ نو (۱۹۳۲) از آلدوس هاکسلی و رمان ۱۹۸۴ (۱۹۴۹) از جورج اورول فراهم می‌شود؛ آثاری که آنتی‌توتوپیا و ضدآرمان‌شهر هستند و جامعه‌ای را ترسیم می‌کنند که در آن، زندگی بشر در دام علم و تکنولوژی نابود شده است.

لازم به ذکر است که باوجود اشتراکات بسیار بین رمان اتوپیایی ایرانی و غربی از نظر ویژگی‌های سازنده آن‌ها، افتراقاتی نیز در این آثار دیده می‌شود و بر این اساس، باید اتوپیاها را به‌طور مستقل مورد بررسی قرار داد.

در اتوپیای ایرانی، تاریخ از پویایی نمی‌افتد و همواره رو به تعالی در حرکت است. در این نوع آثار، انسان آرمانی یا انسان کامل نقشی اساسی در روایت اتوپیایی دارد. برای نمونه:

• در رمان مجمع دیوانگان، شخصیت «پیر لال»

• در فرشته صلح، شخصیت «فتانه»

• در عالم‌بدی، شخصیت «میلیونها»

• در رستم در قرن بیست و دوم، شخصیت «جانکاس»

• در چشمه آب حیات، شخصیت «مولا»

همگی انسان‌هایی آرمانی هستند که نقشی کلیدی در تأسیس یا اداره اتوپیا دارند.

تقابل خیر و شر یکی دیگر از ویژگی‌های بارز اتوپیاها فارسی است. این تضاد در رمان رستم در قرن بیست و دوم نقشی اساسی در روایت اتوپیایی دارد و در سراسر داستان، بین فرهنگ و تمدن گذشتگان و آیندگان این تقابل دیده می‌شود.

در اتوپیا‌های مورد بحث، نمادهای ایرانی و اسلامی حضوری پررنگ دارند. برای مثال، نمادهایی همچون نوروز، پرچم شیر و خورشید و هورامزدا مربوط به دوره پیش از اسلام‌اند، درحالی که نماز، زیارت و برخی نمادهای اسلامی نیز در این آثار به کار می‌روند. به‌ویژه در رمان چشمه آب حیات، این نمادها نقش برجسته‌تری دارند.

در توصیفی که در این اتوپیاها از شهر آرمانی و باغ و آب‌وهوا ارائه می‌شود، کیفیت باغ‌های ایرانی و یا بهشت‌های دینی تداعی می‌شوند.

۶. زمینه‌های پیدایش ژانر اتوپیا در رمان فارسی

۶.۱. زمینه اجتماعی و تاریخی

ضعف قاجار در حکمرانی و شکست‌های ایران از روسیه و پس از آن وقوع انقلاب روسیه، در کنار سفر بسیاری از ایرانیان مثل آخوندزاده، میرزا ملکم خان، میرزا آقاخان کرمانی، صنعتی‌زاده کرمانی و طالبوف به قفقاز و استانبول باعث آگاه شدن و بیداری فکری جامعه ایران آن روز بود (ستاری ساربانقلی، ۱۳۹۱: ۵۶). بیداری جامعه و وجود مشکلات اقتصادی، قحطی، بیماری و ... باعث افزایش مطالبات افراد جامعه بخصوص روشنفکران شد و روز به روز این مطالبات انباشته شد تا در قالب انقلاب مشروطه خود را نشان داد و این انقلاب، سرآغاز تحول در ایران و تجددخواهی شد. هر چند فکر کردن به تجدد چند دهه قبل از مشروطه شروع شده بود و کسانی مثل عباس میرزا، میرزا بزرگ، قائم مقام و امیرکبیر نقشی عمده و اساسی در پیدایش بیداری ایرانیان و تجددخواهی آنان داشتند. میرعابدینی (۱۳۹۲) در این مورد می‌نویسد:

همزمان با تحولات بنیادی اجتماعی- فرهنگی، و به خودآیی ملی، ارزش‌های تثبیت شده پیشین رنگ می‌بازند و جای خود را به ارزش‌های تازه می‌دهند. ادبیات نیز متأثر از تغییراتی که در اجتماع و فرهنگ در حال تکوین است، روی به تغییر می‌نهد؛ و با رویکرد مضمونی- شکلی تازه، نقشی متفاوت با ادبیات گذشته بر عهده می‌گیرد (میرعابدینی، ۱۳۹۲: ۱۶).

نکته این است که کتاب *تاصص مور* با شروع رنسانس و تجدد در اروپا نوشته می‌شود و آثار اتوپیای فارسی نیز با شروع عصر تجدد در ایران، به رشته تحریر در می‌آیند و این تقارن اتفاقی نیست. در خلق اثر اتوپیایی، باید چند عامل کلیدی وجود داشته باشد: هم وضع موجود غیرقابل پذیرش باشد، هم اندیشه اصلاح و تغییر در جامعه رسوخ کرده باشد و هم آرمان‌گرایی در اندیشه نویسندگان باشد. مجموعه این عوامل در کنار هم، زمینه‌ای برای اتوپیانسیسم و اتوپیانگاری می‌شود.

پیام‌آور فکر و آرمان جدید بودن، در آغاز انسان را با چالش روبرو می‌کند اما پس از چندی، مخالفت‌ها کمتر می‌شود. در این تقابل، فکر جدید با تمام ضعف آغازینش، چون خلاق و محرک است، گسترش پیدا می‌کند و پیشرفت آن زمینه مساعدی برای پیدایش پیشوایان تجدد و ترقی مهیا می‌سازد.

پیشوایان تاریخ بیداری، وظیفه خود را به‌خوبی انجام دادند و آقاخان کرمانی گزیده تمام آن تجربیات و آگاهی‌ها را در خود داشت و صنعتی‌زاده کرمانی نیز به واسطه پدر خویش، آن اندیشه‌ها را از آقاخان کرمانی به ارث برد و در آثارش منعکس کرد و تا آنجا افکار و آرمان‌هایش به آقاخان کرمانی نزدیک شد که به سرقت ادبی متهم شد (آدمیت، ۱۳۵۷: ۶۸).

از آثاری که تحت تأثیر زمینه اجتماعی و تاریخی به نگارش درآمده‌اند، پیش از همه باید به *سیاحتنامه ابراهیم بیگ* و *مسالک المحسنین* اشاره کرد که آغازگران بیان اتوپیایی در رمان فارسی هستند. در *سیاحتنامه* نویسنده، داستان خود را با رؤیای تاجری ایرانی شروع می‌کند که ایران را آرمانشهر دنیا می‌داند و برای دیدار از کشور آرمانی‌اش به ایران سفر می‌کند و با رسیدن به مرز ایران و سفر در

مناطق مختلف کشور، با دیستوپیا یا پلید شهری غیرقابل باور روبرو می‌شود. نویسنده در ادامه روایت آرمان‌گرایانه خود، داستانش را - در قالب خواب‌نامه - به پایان می‌رساند. تکیه این آثار اولیه بر خواب و رؤیا در جریان روایت جامعه اتوپایی، نشان از تخیلی بودن و عملی نشدن این اندیشه در ذهن نویسندگان آن است.

۲.۶. زمینه ادبی

پیش از این ذکر شد که با تحولات بنیادین، ادبیات در شکل و مضمون متحول می‌شود و نیز ذکر شد که رمان نوع ادبی منعطفی است که قابلیت‌های فراوانی برای انتقال مضامین و مفاهیم مختلف را دارد و گرچه رمان را عصاره تجربیات ژانری گذشته دانستن (زرقانی و قربان صباغ، ۱۳۹۵: ۱۹۱)، قدری اغراق به نظر می‌رسد اما ما می‌توانیم بگوییم که رمان عصاره تجربیات گذشته در ارتباط با ژانرهای روایی است. و اگر رمان را دنباله ژانرهای مثل حماسه، زندگینامه، و زندگینامه خودنوشت بدانیم، در این صورت می‌توانیم این قالب را مناسب روایت اتوپیا بدانیم.

ژانرهای مختلف در طول زمان دچار تغییر و تحول بسیار می‌شوند و ممکن است ژانری جای خود را به ژانری دیگر بدهد؛ مثلاً در قرن ششم ادبیات حماسی جای خود را به ادبیات غنایی و ادبیات عرفانی فارسی داد. پس با توجه به تغییرات همیشگی ژانرها، نباید خود را اسیر طبقه‌بندی‌های کلی و ایستا کنیم، بلکه بهتر است بر اساس تحولات فرهنگی و تاریخی مختلف و نیز نقش آثار برجسته و تأثیرگذار، به تعریف و طبقه‌بندی آن‌ها بپردازیم و باز اگر بخواهیم ژانرهای ادب فارسی را بدون توجه به قواعد تحول و تبدیل و نیز اختلاط و افتراق آن‌ها طبقه‌بندی کنیم، به نتیجه‌ای ملموس نمی‌رسیم، چون به‌ویژه پس از عصر بیداری، تنوع زیادی در فرم و محتوای آثار ادبی ایجاد شد و به موازات تنوع اندیشه ایرانی، انواع ادبی جدیدی مثل سفرنامه خیالی، رمان تاریخی، رمان اجتماعی، خواب‌نامه و... زمینه ظهور پیدا کردند و به نگارش درآمدند.

چنان که گفته شد، رمان تاریخی فارسی، حاصل تلفیق تاریخ با ژانرهای مثل رمانس و سفرنامه است. ما می‌توانیم به این صورت و با بررسی روابط بینامتنی، به پرسش‌هایی از این گونه پاسخ دهیم که: رمان اتوپایی فارسی برآیند کدام ژانر یا ژانرهای ادبی است؟ یا اتوپیاهای صنعتی‌زاده کرمانی تحت تأثیر چه آثاری خلق شده‌اند و این آثار تا چه اندازه از اتوپیای تامس مور تأثیر پذیرفته‌اند؟ برای پاسخ به این پرسش‌ها، نباید ژانرها را در امتداد هم و در جریانی تکاملی طبقه‌بندی کنیم و بهتر است به عوامل مختلف توجه کنیم چون «در نگرش تحولی ما می‌توانیم انواع تغییرات ژانری را بگنجانیم و توصیف کنیم تا از افتادن به نگاه خطی در امان بمانیم. همچنان که می‌توانیم تبدیل ژانرهای ناهمگون به یکدیگر و یا حضور ژانرهای موازی در یک بازه زمانی را به رسمیت بشناسیم» (زقانی و قربان صباغ، ۱۳۹۵: ۳۰۷). پس ژانرها در طول زمان از یکدیگر تأثیر می‌پذیرند و بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند، با هم رقابت می‌کنند و در هم مستحیل می‌شوند.

تینیانوف^۱ ادبیات و ژانرها و تحول آن‌ها را نظام‌مند می‌داند و برای تحول ژانرهای مختلف، قواعدی مطرح می‌کند: قاعده اول او این است که ژانرها از ادبیات پیش از خود استفاده می‌کنند و خود نیز به موادی برای ژانرهای بعدی تبدیل می‌شوند (v, Tynyano, ۲۰۰۰: ۲۹). مثال واضح در این مورد، تذکره‌نویسی است. تذکره‌نویسی از آثار و انواع قبل از خود مثل کتب اخبار، تراجم و طبقات مایه می‌گیرد و خود مایه‌ای برای آثار بعد از خود می‌شود. و همچنان که در زندگی حرفه‌ای صنعتی‌زاده کرمانی می‌بینیم، شروع نویسندگی او با رمان تاریخی است، و تاریخ نویسی‌اش را گسترده‌تر می‌کند تا به کمک آن تجربیات نویسندگی و آثاری از دیگر نویسندگان، به خلق انواع اتوپیا در خلال آثار چهارگانه‌اش بپردازد.

^۱Tynyano

با توجه به آنچه گفته شد، می‌توان ذکر کرد که یکی دیگر از زمینه‌های پیدایش ژانر اتوپیا در ادب فارسی پس از مشروطه، آثار ادبی پیش از عصر اتوپیانگاری است.

بی‌شک کتاب *اتوپیای تامس مور* یکی از سرمشق‌های اصلی اتوپیانویسان ایرانی بوده‌است اما آثار دیگری در ادبیات غرب به‌ویژه اتوپیاها و رمان‌های علمی-تخیلی، تأثیری جدی بر ظهور این ژانر در ادبیات فارسی داشته‌اند. علاوه بر آثار غربی، باید از تأثیر رمان‌های تاریخی فارسی، سفرنامه‌های تخیلی، خواب‌نامه‌ها و نیز کتب تاریخ، در پیدایش این ژانر سخن به میان آورد.

با توجه به این تأثیرپذیری، می‌توان گفت که اتوپیای فارسی از نظر فرم بیرونی و کلیت اثر، تحت تأثیر اتوپیای غربی است اما از نظر فرهنگ، اخلاق و اعتقادات حاکم بر آن، از آثار ادبی ایرانی مثل سیاحتنامه‌ها و رمان‌های تاریخی تأثیر پذیرفته است.

۳.۶. زمینه شخصی

گاه شاعر یا نویسنده، با خلاقیت و توانایی خود، اثری می‌آفریند که در نوع و دوره خود بی‌همتاست. *تینیانوف* در بحث خود در زمینه تحولات ژانری، غیرخطی بودن و تحول و تبدیل ژانرها را بیان می‌کند. در این جاست که می‌توان به پیدایش ژانرهای ویژه و خاص در ادبیات اشاره کرد (Tynyanov ۲۹: ۲۰۰۰، v).

این آثار استثنایی بخش مهمی از ادبیات هر ملتی هستند و باید به آن‌ها توجه ویژه داشت؛ چون ممکن است در زمانی دیگر ظهور کنند و این بار از حالت استثنا خارج شوند و به ژانر مسلط عصر خاصی تبدیل شوند.

در ادبیات معاصر فارسی می‌توان از صنعتی‌زاده کرمانی و محمد علی فروغی به عنوان کسانی یاد کرد که آثاری استثنایی در ژانر اتوپیا خلق کرده‌اند. شخصیت منحصر به فرد و نوع جهان‌بینی خاص صنعتی‌زاده کرمانی، باعث شده‌است که او به خود اجازه دهد به راه‌های نرفته بسیاری برود و با استفاده از توان خلق و ابداع خود، آثاری بیافریند که در ادب فارسی سابقه نداشته‌است و این نقش اساسی صنعتی‌زاده در توسعه زیرژانرهای اتوپیایی از جمله اتوپیای فمینیستی، اتوپیای صلح جهانی و اتوپیای بی‌مرگی، او را در زمره نویسندگان جریان‌ساز قرار داده‌است.

صمدانی در پژوهش سال ۱۳۹۶ خود می‌گوید:

مطالعه آثار و زندگی صنعتی‌زاده، او را انسانی عمل‌گرا، فانزیک، و آرمانی معرفی می‌کند که برای زیستن عاری از خشونت و جهانی توأم با صلح و امنیت، زبان تجارت و زبان ادبی را به‌عنوان مهم‌ترین دست‌افزارش به‌کار گرفته بود و اگر از این طرق به واقعیتی که می‌خواست نمی‌رسید حتماً از طریق قلم آن را به عرصه خیال می‌کشاند (صنعتی‌زاده کرمانی، ۱، ۱۳۹۶: ۲۱۰).

صنعتی‌زاده در رمان *رستم در قرن بیست و دوم*، با تخیل علمی، توانایی‌های انسانی آرمانی چون رستم راه، در برابر علم، فرهنگ و تکنولوژی آیندگان قرار می‌دهد و با نگاه اتوپیایی خود و در نظر گرفتن ارزش علم در اتوپیا، برتری و پیروزی را به علم و تکنولوژی می‌دهد و براساس این روایت انتزاعی، قهرمان شکست‌ناپذیر تاریخ اساطیری ایران در برابر نیروی علم، خوار و ذلیل شده و شکست می‌خورد.

محمد علی فروغی نیز از نویسندگانی است که با وجود تمام مشغله‌های سیاسی، دست به خلق اولین اثر پیشگویانه علمی با عنوان *رساله اندیشه دور و دراز* می‌زند.

فروغی در *رساله اندیشه دور و دراز*، به پیش‌بینی علمی آینده می‌پردازد و آینده‌نگاری او که در موضوع پیشرفت‌های انسان در قرن ۲۱ است، دقیق و مبتنی بر علم و اندیشه است و می‌توان گفت که پیش‌بینی علمی فروغی هم از حیث ساختار و روایت‌پردازی و هم از نظر مضمون، در ادب فارسی ممتاز است.

در اینجا لازم به یادآوری است که خلق رمانی خاص چون رستم در قرن بیست و دوم و نیز روزگاری که گذشت (۱۳۴۶) توسط صنعتی‌زاده کرمانی، نتیجهٔ خلاقیت نویسنده و تجربیات زندگی خود و خانواده، محیط فکری کرمان و بزرگان آن عصر کرمان است. و مجموع این عوامل در کنار هم، باعث خلق اثر یا آثاری استثنایی توسط عبدالحسین صنعتی‌زاده کرمانی شده است.

از دو کتاب مذکور، رستم در قرن بیست و دوم در زیر مجموعهٔ ژانر اتوپیا و روزگاری که گذشت در ژانر زندگینامه‌نویسی قرار می‌گیرد. این دو اثر از نظر شکل و مضمون، استثنا به حساب می‌آیند و مهدی گنجوی در مؤخرهٔ کتاب رستم در قرن بیست و دوم، دربارهٔ روزگاری که گذشت، می‌گوید: «می‌توان مدعی شد که با رمانی چند لحنی و چند ژانری، در سیاق برخی تکنیک‌های رایج در ادبیات پست مدرن، مواجه هستیم» (صنعتی‌زاده کرمانی، ۱، ۱۳۹۶: ۱۱۵).

۷. نتیجه‌گیری

ایران در گذشته، به مفهوم مصطلح ادبی، ژانر اتوپیا را در سنت ادبی خود نداشته است. هرچند آثاری مانند *اقبال‌نامه‌ی نظامی* و *خرندنامهٔ اسکندری* به توصیف شهرهای آرمانی می‌پردازند اما به دلیل نداشتن تمام شاخصه‌های یک اثر اتوپیایی، نمی‌توان آن‌ها را در حیطهٔ ادبیات آرمان‌شهری قرار داد. *اتوپیا* به‌عنوان یک ژانر مستقل، محصول سال‌های پس از مشروطه است و نکتهٔ مهم اینجاست که ظهور واقعی آن در لحظات تحولات بنیادین تاریخی، یعنی نقاط عطفی مانند رنسانس در اروپا و مشروطیت در ایران رخ می‌دهد. این دوره‌ها پایان یک مرحله و آغاز مرحله‌ای جدید در تاریخ به‌شمار می‌روند و سرآغاز تحولات اساسی سیاسی و اجتماعی هستند. چنان‌که در اروپا، رمان اتوپیایی پس از رنسانس شکل گرفت و در ایران نیز پس از مشروطه به‌وجود آمد. از این‌رو، می‌توان گفت که *اتوپیا* زائیدهٔ نقاط عطف تاریخی است و همچنان‌که پیدایش آن به عوامل تاریخی، اجتماعی، ادبی و شخصی وابسته است، افول آن نیز از همین عوامل تأثیر می‌پذیرد. نکتهٔ قابل‌تأمل این است که آخرین اثر مهم اتوپیایی در زبان فارسی در سال ۱۳۳۲ نوشته شد؛ سالی که کودتای ۲۸ مرداد به وقوع پیوست و به نظر می‌رسد که این کودتا، نقطهٔ پایانی بر اندیشهٔ آرمان‌شهری در ادبیات ایران گذاشت.

با وجود آن‌که اتوپیا در رمان ایرانی به‌عنوان یک نوع ادبی، ساختار منسجمی دارد و آثار ارزشمندی در این حوزه خلق شده‌اند اما به دلیل کمبود مطالعات گونه‌شناسی در ادبیات فارسی، بسیاری از این آثار همچنان ناشناخته مانده‌اند.

شاخصه‌ها و مضامین رمان‌های اتوپیایی ایرانی، شباهت بسیاری با نمونه‌های غربی دارند. تفاوت‌های اصلی در چند مورد خلاصه می‌شود: نخست، حضور پررنگ آموزه‌های دینی در آثار فارسی در برابر رویکرد مادی‌گرایانهٔ اتوپیای غربی؛ دوم، وجود شخصیت «انسان کامل» یا قهرمان آرمانی در رمان‌های ایرانی درحالی‌که این عنصر در آثار غربی غایب است. با این حال، سایر ویژگی‌های اتوپیاها ایرانی و غربی قابل تطبیق هستند. این شباهت نشان می‌دهد که اتوپیای فارسی از نمونه‌های غربی، به‌ویژه اثر مور، تأثیر پذیرفته است.

زمینهٔ پیدایش ژانر اتوپیا در رمان فارسی را باید در دوران پس از مشروطه جست‌وجو کرد؛ دوره‌ای که با آرمان‌گرایی، وطن‌پرستی و تجدیدخواهی همراه بود. ترجمهٔ رمان‌های اتوپیایی و داستان‌های علمی-تخیلی اروپایی، همچنین نگارش رمان‌های تاریخی فارسی، سفرنامه‌های خیالی و خواب‌نامه‌ها، نقشی بنیادین در شکل‌گیری این ژانر داشتند.

علاوه بر این زمینه‌های تاریخی و فکری، نباید از نقش اساسی صنعتی‌زاده در پیدایش و گسترش این ژانر غافل شد. او با آرمان‌گرایی و قدرت خلاقیت و ایده‌پردازی خود، سهمی بسزا در توسعهٔ این ژانر داشت. اتوپیای فمینیستی، اتوپیای صلح جهانی و اتوپیای بی‌مرگی از جمله ایده‌هایی بودند که او در آثارش به آن‌ها پرداخت و از این طریق، افق‌های تازه‌ای را در ادبیات آرمان‌شهری گشود.

بررسی شاخصه‌ها و زمینه‌های پیدایش اتوپیای ایرانی نشان می‌دهد که این ژانر کارکردهای متعددی داشته است. علاوه بر جنبه سرگرمی و نقش آن در رشد علم، نقد وضعیت موجود، تقویت فضایل اخلاقی و دینی، و همچنین ترویج وطن‌دوستی و تجددگرایی از مهم‌ترین کارکردهای این نوع ادبی بوده‌اند. با این حال، از آنجا که این ژانر تنها در دوره‌ای کوتاه شکوفا شد و سپس به فراموشی سپرده شد، تأثیری ماندگار در ادبیات فارسی برجای نگذاشت. از همین رو، رمان علمی-تخیلی نیز که ارتباطی نزدیک با این ژانر دارد، در ادبیات داستانی فارسی چندان گسترش نیافت.

منابع

- آدمیت، فریدون. (۱۳۵۷). *اندیشه‌های آقاخان کرمانی*، تهران: پیام.
- آرین‌پور، یحیی. (۱۳۸۷). *از صبا تا نیما*، تهران: زوار.
- اصیل، حجت‌الله. (۱۳۹۳). *آرمانشهر در اندیشه ایرانی*، ویراست سوم، تهران: نشر نی.
- افلاطون. (۱۳۹۲). *جمهوری*، مترجم: فؤاد روحانی، تهران: علمی - فرهنگی.
- انوشه، حسن. (۱۳۸۱). *فرهنگنامه ادبی*، جلد ۲، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- براون، ادوارد. (۱۳۷۶). *انقلاب مشروطیت ایران*، ترجمه مه‌ری قزوینی، تهران: کویر.
- تویسرکانی، مهرداد. (۱۳۷۶). «درآمدی بر سیر داستان‌های آرمانشهری»، *نشریه ادبیات داستانی*، شماره ۴۳، صص ۶-۱۱.
- توکلی، حمیدرضا. (۱۳۹۵). «*اندیشه دور و دراز پیش‌گام روایت پیش‌گویانه علمی در ایران*»، *تاریخ ادبیات*، شماره ۷۸/۳، صص ۵۱-۸۴.
- جمشیدنژاداول، غلامرضا. (۱۳۸۸). *آرمانشهر فارابی*، زیر نظر علی رضا مختار پور قهرودی، تهران: همشهری.
- روویون، فردریک. (۱۳۸۵). *آرمانشهر در تاریخ اندیشه غرب*، تهران: نی.
- زرقاتی، سید مهدی و قربان صباغ، محمود رضا. (۱۳۹۵). *نظریه ژانر (نوع ادبی)*، تهران: هرمس.
- سارجنت، تاور لایمن. (۱۳۹۹). *اتوبیانیسم*، مترجم: محمد نصرآوی، تهران: افکار جدید.
- ستاری سار بانقلی، حسن. (۱۳۹۱). «*آرمانشهر در آرای روشنفکران عصر مشروطه ایران*»، *نشریه هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی*، دوره ۱۷، شماره ۱، صص ۵۵-۶۴.
- سردادور، حمزه. (۱۳۳۲). *چشمه آب حیات*، موسسه مطالعاتی امیر کبیر، بیجا.
- صمدانی، مهدی. (۱۳۹۶). «*فراتر از طاق‌ت زمانه خود*»، *سینما و ادبیات*، شماره ۶۵ دی و بهمن، صص ۲۰۸-۲۱۲.
- صنعتی‌زاده کرمانی، عبدالحسین (۱). (۱۳۹۵). *رستم در قرن بیست و دوم*، تهران: نفیر.
- صنعتی‌زاده کرمانی، عبدالحسین (۲). (۱۳۹۵). *روزگاری که گذشت*، کرمان: مرکز کرمان شناسی.
- صنعتی‌زاده کرمانی، عبدالحسین (۳). (۱۳۹۵). *عالم ابدی*، کرمان: مانیاهنر.
- صنعتی‌زاده کرمانی، عبدالحسین (۴). (۱۳۹۶). *فرشته صلح یا فتانه اصفهانی*، کرمان: مانیاهنر.
- صنعتی‌زاده کرمانی، عبدالحسین (۵). (۱۳۹۶). *مجمع دیوانگان*، کرمان: مانیاهنر.
- طالبوف تبریزی، عبدالرحیم. (۱۳۹۶). *مسالک المحسنین*، تهران: امید فردا.
- غلام، محمد. (۱۳۸۲). «*سیری در رمان‌های تاریخی فارسی*»، *نشریه آموزش زبان و ادب فارسی*، سال هفدهم، صص ۲۲-۲۹.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۶). *شاهنامه*، به کوشش جلال خالقی مطلق، تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- فروغی، محمد علی. (۱۳۰۶). *اندیشه دور و دراز*، استانبول، آمدی مطبعه‌سی.
- فارابی، ابونصر. (۱۳۷۹). *اندیشه‌های اهل مدینه فاصله*، مترجم: سید جعفر سجادی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (سازمان چاپ و انتشار).
- قائمی، فرزاد. (۱۳۸۶). «*ادبیات پلید شهری و داستان معاصر فارسی*»، *فصل‌نامه تخصصی ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی مشهد*، صص ۱۲۲-۱۳۴.
- کسروی، احمد. (۱۳۳۰). *تاریخ مشروطه ایران*، چاپ سوم، تهران: امیرکبیر.
- مراغه‌ای، زین‌العابدین. (۱۳۸۳). *سیاحتنامه ابراهیم بیگ یا بلای تعصب او*، به کوشش م.ع. سپانلو، چاپ دوم، تهران: آگه.
- مور، سرتوماس. (۱۳۹۳). *آرمانشهر (اتوبیوا)*، مترجم: نسرین مجیدی، تهران: روزگار نو.
- میرعابدینی، حسن. (۱۳۹۲). *تاریخ ادبیات داستانی ایران*، تهران: سخن.

- ناظم‌الاسلام کرمانی، میرزا محمد. (۱۳۹۵). *تاریخ بیداری ایرانیان*، تهران: پر.
- نثری همدانی، موسی. (۱۳۰۶). *افسانه طی زمان*، [بی جا]: مؤسسه خاور.
- هاشمی نژاد، قاسم. (۱۳۷۳). «*غازرمان نویسی فارسی*»، *بیدار*، شماره ۵ و ۶ و ۷، آلمان، صص ۳۴۹-۳۷۲.
- هاکسلی، آلدوس. (۱۳۷۸). *دنیای قشنگ نو*، مترجم: سعید محمدیان، تهران: نیلوفر.
- هدایت، صادق. (۱۳۴۴). *قصه آب زندگانی*، تهران: امیر کبیر.

Cuddon, J. A. (۱۹۹۱). *A dictionary of literary terms*. UK: Penguin Books.

Madhasudanv, P. N. (۲۰۱۸). *Utopian and dystopian literature: A comparative study*. *IJCRT*, ۶(۴).

Tynyanov, Y. (۲۰۰۰). The literary fact. In D. Daff (Ed.), *Modern genre theory*. New York: Longman.